

مبانی پژوهش صله‌رحم و نقش آن در سبک زندگی اسلامی

علی نقی فقیهی*

مهدی سبحانی نژاد**

حسن نجفی***

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی مبانی پژوهش صله‌رحم و نقش کلیدی آن در ایجاد همبستگی و تحکیم تعاملات و پیوندهای میان اعضای شبکه خویشاوندی و اجتماعی است. روش انجام این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و به منظور گردآوری داده‌های لازم جهت دستیابی به اهداف پژوهش، متون حدیثی مرتبط با موضوع با استفاده از فرم‌های فیش برداری از منابع گردآوری و با شیوه کیفی تحلیل شده است. نتایج پژوهش در دو بخش مبانی و نقش آنها در سبک زندگی اسلامی تبیین شده است. در بخش اول، ویژگی‌ها (کرامت، تمایل به معنویت و فضیلت‌دوستی، محبت، نوع دوستی، انس و الفت، آرامش‌طلبی، مثبت‌نگری، تمایل به احسان، خودارزشمندی و دیگر ارزشمندی، تمایل به شادکامی، عفو و بخشش، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تمایل به مالکیت) مطرح گردیده و در بخش دوم پیامدهای روانی - عاطفی، روانی - اجتماعی، معنوی - دینی و اقتصادی ویژگی‌های مذکور تبیین شده است.

واژگان کلیدی

صله‌رحم، مبانی تربیتی، نقش خویشاوندان، سبک زندگی اسلامی.

an-faghihi@qom.ac.ir

*. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم.

sobhaninejad@shahed.ac.ir

**. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه شاهد تهران.

hnajafih@yahoo.com

***. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات برنامه درسی دانشگاه شاهد تهران.

تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۲/۱۴

تاریخ دریافت: ۹۲/۶/۵

طرح مسئله

پرورش صله رحم از مهم‌ترین راهبردهای تربیتی اسلام در سبک زندگی اسلامی است و در ایجاد همبستگی خویشاوندی و اصلاح اجتماعی نقش مهمی ایفا می‌کند. پیوند با خویشاوندان و نیکی به آنان به ویژه پدر و مادر، از راه‌های مهم رشد و تعالی^۱ (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۵۷) و تقرب به خدای سبحان است (طبرسی، ۱۳۸۲: ۱۵۶) که پس از ایمان به خدا، از بافضلیت‌ترین اعمال دینی بهشمار می‌آید (انعام / ۱۵۱) و حتی اجر و پاداش اخروی فراوانی دارد. (طبرسی، ۱۳۷۹: ۱۶۵) از سوی دیگر، قطع ارتباط با خویشاوندان نیز نوعی پیمان‌شکنی با خدای سبحان به شمار آمده (بقره / ۲۷) و از مصاحبت و همراهی با قاطع رحم نهی شده^۲ (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۶۴۱) و او مورد لعن خدای سبحان قرار گرفته (محمد / ۳ - ۲۲) و این از عوامل سریع فنا و نابودی بشر^۳ هم معروف شده است. (ابن‌بابویه، ۱۳۶۶: ۵۸۴) همچنین بر اساس نقل، بوی بهشت که از مسافت هزارساله به مشام می‌رسد، به مشام قاطع رحم نخواهد رسید. (کلینی، ۱۳۴۴: ۵۰ / ۶) پیوند با خویشاوندان، سبب پاک شدن اعمال و دور شدن بلا، آرامش روانی، تعامل عاطفی – روانی، توسعه شخصیت اجتماعی و تقویت روحیه در رویارویی با مشکلات، از دیگر آثار صله رحم است.^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۴ / ۲۶۴)

با توجه به اهمیت اسلام به صله رحم، دو مسئله در این تحقیق بررسی می‌شود؛ یکی اینکه مبانی پرورش صله رحم چیست و برای رشد و درونی ساختن آن از چه ویژگی‌های فطری آدمی می‌توان بهره جست؟ دوم اینکه از دیدگاه معصومان^۵ پرورش این مبانی چه نقشی می‌تواند در سبک زندگی اسلامی افراد داشته باشد؟

مفهوم صله رحم و گستره آن در فرهنگ اسلامی

«صله رحم، کنایه از نیکی به خویشان نسی و سبی (دور و نزدیک، خوب و بد)، پیامبر و ائمه، (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۰۹) مؤمنان (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۲ / ۵۸۸) و مهربانی به آنها و سازگاری و همکاری با آنان و مراعات کردن حال آنهاست (صفورایی، ۱۳۸۸: ۱۵۶) به‌طورکلی صله رحم می‌تواند در هر نوع کمک روانی، عاطفی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی، معنوی و دینی نمود داشته باشد.

-
۱. امام صادق^۶: «إِنَّ صِلَةَ الرَّحْمٍ وَالْبَرَّ لِيَهُوَنَانِ الْحِسَابَ وَيَعْصِمُ مَنِ الْذُّنُوبَ فَصِلُوا أَرْحَامَكُمْ وَبَرُوا بِأَخْوَانَكُمْ وَلَوْ بُجُسْنَ السَّلَامُ وَرَدَ الْجَوَابُ».
  ۲. امام محمد باقر^۷: «وَإِيَّاكَ وَمُصَاحَبَةَ التَّفَاطِ لِرَحْمِهِ فَإِنِّي وَجَدْتُهُ مَأْعُونًا فِي كِتَابِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ».
  ۳. فَهَلْ عَسِيْتُمْ إِنْ تَوَكَّلْتُمْ إِنْ تَفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَنَقْطُعُوا أَرْحَامَكُمْ أَوْ لَيْكَ الَّذِينَ لَعَنْهُمُ اللَّهُ.
  ۴. امام صادق^۸: «الذُّنُوبُ الَّتِي تُعَجِّلُ الْفَنَاءَ قَطْيَعَةً الرَّاجِمِ».
  ۵. امام صادق^۹: «صِلَةُ الْأَرْحَامِ تُطَيِّبُ الْأَنْفُسَ وَتَرِيدُ فِي الرِّزْقِ وَتُشْسِيِّءُ فِي الْأَجَلِ».

مفهوم سبک زندگی اسلامی

«سبک زندگی» نظامواره خاص زندگی است که به یک فرد، خانواده یا جامعه با هویت خاص اختصاص دارد (شریفی، ۱۳۹۱: ۲۸؛ مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۷۸ – ۴۶) و به عبارت دیگر، شیوه‌ای نسبتاً ثابت است که فرد اهداف خود را به آن طریق دنبال می‌کند. (کاویانی و موسوی، ۱۳۹۲: ۱۶) منظور از سبک زندگی اسلامی، شیوه زندگی فردی و اجتماعی است که همه یا بیشتر متدینان به اسلام یا قشر مؤثری از جامعه اسلامی به آن عمل می‌کنند و در رفتارشان منعکس می‌شود. (مصطفاً، ۱۳۹۲: ۶)

مبانی صله رحم

صله رحم ریشه در فطرت آدمی دارد و این بدین معنا است که صله رحم دارای مبانی فطری است. منظور از مبانی صله رحم، ویژگی‌های طبیعی شناختی و گرایشی هستند که به صورت فطری در انسان‌ها وجود دارند و منشأ و مبنای برای انجام صله رحم در ابعاد مختلف هستند. به عبارت دیگر، مبانی صله رحم همان هستی‌ها، قابلیت‌ها و ویژگی‌های انسانی است که خواسته‌ها و عملکردهای صله رحمی از آن پدید می‌آیند. (فقیهی، ۱۳۹۲: ۳۳) در ادامه به برخی از این مبانی اشاره می‌گردد:

۱. کرامت

آدمی به صورت طبیعی دارای کرامت و شرافت ذاتی است و بر حیوانات برتری وجودی دارد. از این‌رو برای ارتقای عزّت، ارزشمندی و شرافت خود کوشش می‌کند و از پستی و فرومایگی بیزار است. کرامت به معنای بزرگواری و نزاهت از پستی و فرومایگی و برخورداری از اعتلای روحی است. (فرمہنی فراهانی و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۱) براساس مبانی کرامت، انسان موجودی شریف است که در نیکوترين شکل آفریده شده است. (تین / ۴) وی باید از جایگاه خود در هستی آگاه باشد و بداند که او برترین آفریدگان است و همه هستی برای او آفریده شده و خداوند او را جانشین خود در روی زمین قرار داده و او را به برترین جایگاه در عالم هستی فراخوانده است.

در آموزه‌های دینی، دستورات و برنامه‌های متعددی یافت می‌شود که انسان را به ارزش نهادن به خود و دیگران، فرامی‌خواند و احترام به خود و دیگران و خدمت به ایشان را ارزشی متعالی می‌شمارد. برای نمونه، فرهنگ صالح‌نگری و خیراندیشی یکی از محورهای اساسی در بعد تکریم بوده و در قرآن کریم و سیره پیامبر گرامی اسلام ﷺ به طور جدی به آن توجه شده است. قرآن کریم در بیش از هفتاد مورد، ایمان و عمل صالح را کنار هم قرار داده و بدین‌سان، ارج نهادن به خود و دیگران را در قالب فرهنگ خدمت‌رسانی، صالح‌نگری و خیراندیشی ترویج کرده است. عمل صالح که در سطوح مختلفی

قابل انجام است، موجب می‌شود انسان‌ها احساس احترام و صله کرامتی به یکدیگر داشته باشند و به‌گونه‌ای محسوس، تقرب، معنویت و بندگی را در حد خود احساس کنند. بنابراین باید انسان را به شأن و جایگاه والا واقعی او آگاه ساخت و از بند غفلتی که در آن گرفتار شده و مادی و مادی‌گرایی را مهم‌ترین وجهه همت خویش قرار داده است، رهانید؛ باید او را از کرامت خویش آگاه ساخت و به او حس فداکاری و خدمت‌رسانی به همنوعان بخشدید؛ درنهایت اینکه، باید او را از شائیتی که وی را از همه‌چیز و همه‌کس بالاتر و والاتر می‌داند، آگاه ساخت. (قطبی، ۱۳۸۹: ۸۶ – ۸۴)

۲. تمایل به معنویت و فضیلت‌دوستی

یکی از جمله مبانی پرورش صله فطری به معنویت» است که هر انسانی آن را در وجود خویش احساس می‌کند. بر این اساس است که انسان به‌سوی خدا و کمالات اخلاقی گرایش پیدا می‌کند و در این مسیر، توامندی‌های دیگری را نیز به کار می‌گیرد. از جمله این توامندی‌ها، ساختار عاطفی انسان است که زمینه شکوفایی این تمایل فطری را در آنها تقویت می‌کند و فرد را از خودخواهی، به دیگرخواهی و ایثار و فداکاری برای دیگری می‌کشاند. برقراری رابطه با دیگران به‌ویژه خویشان، در شکوفاسازی این خواسته فطری مؤثر است؛ زیرا در این ارتباطات، فضیلت دیگرخواهی و از خودگذشتگی نمود می‌یابد و از منیت افراد کاسته می‌شود. به همین جهت، هدف غایی و نهایی ارتباطات انسانی در سبک زندگی اسلامی تحقق بخشدیدن به هویت معنوی انسانی و پرورش کمالات اخلاقی است که هویتی خداگونه است و در راستای قرب الى الله قرار دارد. (نجفی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۶۹) بر اساس آیات و احادیث فراوانی، انسان‌ها فطرتاً متمایل به معنویت و فضیلت‌دوستی هستند و این متمایل به معنویت، خداجویی، دین‌داری و تقوا را خداوند در نهاد و فطرت انسان‌ها قرار داده است. (فقیهی، ۱۳۹۲: ۵۷) قرآن کریم در این‌زمینه می‌فرماید: «با تمام وجودت به معنویت و دین روی آور؛ به فطرتی که خداوند، مردم را با آن سرشه است و خلقت خداوند، تغییرناپذیر است. این است همان دین استوار؛ ولی بیشتر مردم نمی‌دانند.» (روم / ۳۰) از این آیه به‌خوبی استفاده می‌شود که انسان‌ها ذاتاً به دین‌داری و معنویت و فضیلت متمایل‌اند؛ ولی این امر، نیاز به پرورش دارد.

۳. محبت

میل به محبت دیدن و محبت‌ورزی از گرایش‌های فطری انسانی است که فرد در هر دوره‌ای از زندگی و تحول و رشد به آن نیازمند است و باید از آغازین لحظات ورود به این جهان تا زمان وداع از این دنیا، متناسب با دوره رشد او این نیاز عالی و اساسی تأمین شود. (احمدی، ۱۳۸۰: ۳۲) صله رحم در مصاديق

گسترده آن، تبلور و شکوفایی این میل فطری است (فلاح رفیع، ۱۳۹۱: ۴۲) و از این‌رو در همه مصاديق صله رحم باید اساس رابطه بر محبت باشد تا اهداف تربیتی تحقق یابد. این محبت در صله و ارتباط پیامبر ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام که از مصاديق بازه صله رحم از دیدگاه اسلامی است، به خوبی آشکار است. آنان با این روش که مبتنی بر محبت خدامحور است، دل‌ها را به‌سوی خود و هدایت‌های دینی خویش متوجه کرده، و قلب‌های سخت را نرم و منعطف می‌ساختند. (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۵: ۱۹۲) به زبان آوردن مهر، مایه تحکیم پیوند تربیتی است. امام علی علیه السلام رفتارهای محبت‌آمیز با خویشاوندان را مفید می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۶۵) و امام صادق علیه السلام در این باب می‌فرمایند: «هرگاه محبت کسی را در دل داشته، او را از این محبت باخبر کن که این آگاهی، دوستی و مودت شما را استوارتر خواهد کرد.» (همان: ۷۴ / ۱۸۱) بنابراین همان‌طور که در روایات آمده، مؤمنان می‌کوشند تا هیچ کلام و ابزار و عملکردی که در آن محبت و مودت جلوه‌گری ننماید، نسبت به همدیگر نداشته باشند. این نوع رفتار مودتی که از عاطفه درونی و باور قلبی آنان سرچشمه می‌گیرد، می‌تواند به صورت آبراه‌های زلال درآید و در رگ‌های جامعه جریان یابد و تربیت و اخلاق افراد را حیات بخشد و بر اشعه صله رحم تأثیر همه‌جانبه و عمیق بگذارد.

۴. نوع دوستی

نوع دوستی از جمله امیال فطری است که انسان را از حصار خودمحوری خارج ساخته، موجب می‌شود تا با دیگران پیوند صمیمانه برقرار کند و رفتاری داوت‌طلبانه در جهت منافع دیگری، مانند کمک، همکاری و دلجویی انجام دهد. (آیزنبرگ، ۱۳۸۴: ۹) نوع دوستی به عنوان یک رفتار اجتماعی پسندیده، مورد تأیید همه انسان‌های پنهنجار، در هر زمان و با هر ملیتی می‌باشد. (کاویانی و موسوی، ۱۳۸۹: ۹۹) در حیات اجتماعی اسلام نیز هر فردی از آن جهت که انسان است، انسان‌های دیگر را دوست دارد، مگر آنکه به صفتی قبیح متصف شوند؛ مانند اینکه ظالم گردند و با انسان و خدا دشمنی کنند که در این هنگام انسان‌های طبیعی، این انسان‌های منحرف را نه تنها دوست ندارند، از آنان بیزاری می‌جویند.

نوع دوستی در بین ارحام به صورت ارتباط و صله عاطفی تبلور می‌یابد و در این میان، انسان‌های سالم کسانی هستند که ایشاره می‌کنند و دیگران را بر خود مقدم می‌دارند؛ هر چند خودشان بسیار نیازمند باشند. (حضر / ۹)^۱ در احادیث فراوانی، عملیاتی ساختن این میل فطری سرآمد فعالیت‌های خردمندانه

۱. وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْأَيَّانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُجِبُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مَّمَّا أُوتُوا وَيَوْمَ رُونَ عَلَى أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ.

آدمی شمرده شده است، از جمله امام علی^ع فرمود: «خداؤند دوست دارد تمام مردم عالم نسبت به کلیه افراد بشر، به پاکی و نیکی فکر کنند و خیرخواه یکدیگر باشند.» (آمدی، ۱۳۷۳ / ۲ : ۲۷۱)

رسول اکرم^ص نیز در اهمیت این مسئله فرمود: «کسی که روزگارش را بگذراند، در حالی که نسبت به مشکلات دیگران بی توجه باشد، در واقع مسلمان نیست.»^۱ (محلسی، ۱۴۰۳ / ۷۱ : ۳۲۷)

۵. انس و الفت

یکی از خواسته‌های هر انسانی به صورت طبیعی، انس و الفت با دیگران است و لذا تنهایی برای او دشوار است. وی می‌خواهد کسی امین، غم‌خوار و رازدار او باشد تا به او انس گیرد. الفت در اصطلاح به معنای اجتماع دوستانه و با هم بودن براساس محبت و انس یافتن با هم است. (مصطفوی، ۱۳۸۵ / ۱ : ۱۱۷)

بسیاری از دستورات اسلام، برای شکوفاسازی این خواسته سرشته است و در همین راستا علامه فیض کاشانی رساله‌ای به نام «الفتنامه» به رشتہ تحریر درآورده و در آن معتقد است اکثر دستورات شرعی برای دستیابی به این الفت مقرر شده است. (فیض کاشانی، ۱۳۷۱ : ۲۰۷ – ۲۰۹) رسول گرامی اسلام^ص می‌فرمایند: «کامل ترین شما در ایمان کسی است که خوش‌خوترين باشد» و در بیان شاخص‌های خوش‌خوبی فرمود: «آنان که نرم و الفت‌گیرنده و مورد الفت دیگران هستند» و همچنین فرموده‌اند: «از ما نیست کسی که الفت نگیرد و کسی با او الفت نگیرد.» (بیهقی، ۱۴۲۴ / ۶ : ۲۷۱۹) امام علی^ع نیز می‌فرمایند: «ذات مؤمن الفت‌گیرنده است و در کسی که با هیچ کس الفت نگیرد، و کسی با او الفت نگیرد، هیچ خیری نیست.» (کلینی، ۱۳۴۴ / ۲ : ۱۰۲)

از مصاديق مهم الفت‌گیری، انس با ارحم است. انسان‌ها از اینکه با اقوام زندگی کنند، لذت می‌برند؛ زیرا الفت خواسته‌ای طبیعی است که خداوند در نهاد همگان سرشنده است. رهبر معظم انقلاب الفت و انس افراد جامعه اسلامی را با یکدیگر از نظر اسلام خیلی مهم دانسته و به نهادینه شدن آن در جامعه توصیه کرده‌اند، تا در نهایت بسیاری از مشکلات اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی حل شود.» (بیانات ۱۱/۹/۸۷) بنابراین انس و الفت فطیری، آدمی را به روابط انسی با ارحم و دیگر افراد جامعه ایمانی می‌کشاند و سبک زندگی اسلامی را در جامعه رواج می‌دهد.

۶. آرامش طلبی

آرامش خواهی از امیال اصیل آدمی است. هر فردی به صورت طبیعی به دنبال آرامش است و اضطراب و ناراحتی را دوست ندارد و از آن می‌گریزد. آرامش آن قدر برای انسان مهم است که به تعبیر امام علی^ع:

۱. مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مُسْلِمًا.

برترین زیبایی^۱ (آمدی، ۱۳۷۳: ۴ / ۲۷۵) و گوارا ترین نعمت از بین نعمت‌های خداوندی^۲ تلقی می‌شود. (همان: ۶ / ۴۳۵) در روایات به شیوه‌های تحقق این مقوله نیز توصیه شده است که آقای فقیهی (۱۳۷۹: ۳۱۴ - ۳۱۳)، ۲۴ شیوه از کلمات امام علی^۳ استخراج کرده است. این حاکی از انکاس گستردن نقش آرامش در زندگی دنیوی و سعادت اخروی، در کلمات معصومان^۴ است. یکی از اسباب آرامش آدمی، صله رحم است و افراد با ارتباط با یکدیگر می‌توانند امنیت روانی برای خود و دیگران فراهم سازند. انسان آن‌چنان که در قرآن (فجر^۵ / ۲۸ - ۲۷؛ یونس^۶ / ۶۲) توصیف شده است، توانایی رسیدن به آرامش، رضامندی و احساس امنیت را دارد. از سویی دیگر، سکینه، آرامش و اطمینان و نداشتن اندوه و بیم - که از عناصر لازم برای سلامت روانی در زندگی دنیا هستند - در وجود انسان نهاده شده است.

۷. مثبت‌نگری

در آیات قرآن کریم (بقره / ۳۰ و ۸۳؛ تین / ۴؛ بنی اسرائیل، ۴۷ نساء / ۱۴۸) مثبت‌نگری و زیبایی‌نی کاملاً با سرشت و فطرت انسان‌ها هماهنگ دانسته شده و این حاکی از آن است که انسان باید به دیگران و حتی خود با نگاه مثبت بنگرد. (خدایاری فرد، ۱۳۷۹: ۱۴۷) امام خمینی معتقد است اگر مثبت‌نگری هدف تعلیم و تربیت و حیات آدمی باشد، انسان همواره در جاذبه شعاع ربوی قرار می‌گیرد و شکوه و زیبایی همه وجود او را پر می‌کند و زیبا دیدن آفرینش، زندگی و دنیا بر جان و روحش مستولی می‌شود. (میرزا بی رافع و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۲۵ - ۱۲۶) بر این اساس، مثبت‌نگری انسان در بعد عطوفت و همیاری به انسان‌ها مبنای تأثیرگذار در حیطه صله رحم خواهد بود.

۸. تمایل به احسان

میل کمک خیرخواهانه به دیگران، امری فطری است و صله رحم با این میل مرتبط است. این میل، آدمی را به صله احسانی به انسان‌ها بهویژه به ارحم سوق می‌دهد. روابط اجتماعی براساس احسان، پیوندی انسانی میان همه افراد مؤمن و حتی دیگر افراد بشر برقرار می‌سازد؛ زیرا بنا به فرمایش امام علی^۷: «انسان بنده احسان است.»^۸ (آمدی، ۱۳۷۳: ۷ / ۶۹) انسان‌ها به کمک یکدیگر می‌شتابند و برای رفع نیاز هم‌دیگر

۱. امام علی^۶: «عليك بالسّكينة، فإنّها أفضّل زينة».

۲. امام علی^۶: «لا نعمة اهنا من الامن».

۳. یا أَيُّهُمَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَةُ * ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً.

۴. أَلَا إِنَّ أُولَئِكَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْرَجُونَ.

۵. امام علی^۶: «الإِنْسَانُ عَبْدُ الْإِحْسَانِ».

اقدام می‌نمایند. از توصیه‌های مهم بزرگان دین آن است که با احسان کردن قسمتی از نعمت‌های خداوندی، در حل مشکلات دیگران شرکت کنند. (محمدی اشتهرادی، ۱۳۸۳: ۵۴)

۹. خودارزشمندی و دیگر ارزشمندی

عزت‌خواهی و ارزشمندی از گرایش‌های فطری انسان است و باعث می‌شود توانمندی‌های ارزشی وی افزایش یابد. احساس قدرت، موفقیت و ارزشمندی ناشی از عزت‌طلبی، زمینه صله رحم را در ارتباطات خود با دیگران در اولویت قرار می‌دهد. عزت نفس یعنی احساس ارزشمند بودن که با درک خود، توانمندی‌های خود و خودباوری واقعی همراه است و فرد با توجه به اهداف ارزشمند خویش، نسبت به زندگی احساس خوبی دارد. خودارزشمندی در واقع به منزله سیستم خودآگاهی این عمل می‌کند و مقاومت، قدرت و توانایی لازم را برای بازسازی اخلاقی و تربیتی و پیشرفت ایجاد می‌نماید. (کاوندی و صفورابی، ۱۳۹۱: ۱۷۱ – ۱۶۶) بنابراین عزت‌یابی و نیل به احساس ارزشمندی، زمینه‌ساز تربیت اسلامی است. این احساس عزت، زمینه فعالیت‌های تربیتی را فراهم می‌سازد تا بتوانند انسان‌های کاملاً باشند. عزت اجتماعی و سیاسی جامعه ایمانی اسلامی مبتنی بر عزت روان‌شناختی و احساس ارزشمندی افراد مؤمن در خویشتن است. از این‌رو در تربیت اسلامی، ابتدا باید احساس عزت نفس در افراد پرورش یابد تا بتوانند به انسان‌های کامل پیوند بخورند. امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «الْعِزَّةُ أَنْ تَذَلِّلَ لِلْحَقِّ إِذَا لَرَمَكَ» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱: ۱۷ / ش. ۱۲۸۳۱) خودارزشمندی و دیگر ارزشمندی، خودبه‌خود باعث حق‌پذیری و پاییندی به حق می‌شود و شخص، ارزشمندی احکام الهی را می‌یابد و با درک هماهنگی عزت با ارزش‌های دینی و معنوی، نسبت به قانون پروردگار احساس وظیفه‌شناسی می‌کند و به اموری مانند صله ارحام و برخورد عزت‌مندانه با آنها پاییندی نشان می‌دهد و خود را از جهالت و اعمال ضدارزشی همراه با ذلت نسبت به خود و دیگران (همان: ش. ۱۲۸۳۳)، برهنگار می‌دارد.

۱۰. تفایل به شادکامی

میل به شادکامی و احساس خرسندي و خوشبختی پایدار از مجموع زندگی، از گرایش‌های درونی انسان است. (پسنديده، ۱۳۹۱: ۴۶) از اين‌رو انسان‌هایی که از طبیعت و فطرت اولیه خویش بیگانه نشده‌اند، دوست دارند همه افراد به ویژه ارحام، زندگی شادمانه داشته باشند و هر گاه از ناراحتی آنان اطلاع می‌يابند، ناراحت می‌شوند و در صورت تمکن در رفع غم آنان و بروز شادکامی در زندگی آنان تلاش می‌کنند. آيات متعدد (۲۵ بار با الفاظ مختلف) در قرآن کریم و سخنان بی‌شمار پیامبر ﷺ و ائمه معصومان علیهم السلام در این زمینه حاکی از اهمیت موضوع شادکامی، نشاط و سرور و جایگاه آن در تعالیم اسلام است. تأسیس باب

«ادخال السرور» در کتاب‌های روایی، حاکی از اهمیت فوق العاده اقدام برای شادکردن دیگران است. همچنین ستایش کسانی که اسباب دلخوشی و شادکامی انسان‌ها را فراهم می‌آورند و اینکه در آخرت هیچ غصه‌ای و نگرانی ندارند، (یونس^۱ / ۶۲) نشان آن است که شادی دیگران قلب تپنده زندگی سعادتمند و جاودانه آدمی است. امام علی^۲ فرمودند: «هر کس دلی را شاد کند، خداوند از آن شادی لطفی برای او قرار دهد که هنگام مصیبت چون آب زلالی بر او باریدن گرفته، تلخی مصیبت را بزداید؛ چنان‌که شتر غریبه را از چراغاه دور سازند.» (نهج البلاعه، حکمت ۲۵۷) امام کاظم^۳ نیز در این‌باره می‌فرمایند: «زیر عرش سایه‌ای است که تنها کسی در آن می‌آساید که کار خیری را برای برادر دینی‌اش انجام دهد یا گرفتاری او را رفع و یا قلبش را شاد نماید.» (مجلسی، ۱۴۰۳ / ۱۱ / ۵۶۹)

توصیه به پرورش این تمایل فطری در متون روایی، به تحول در روابط میان ارحام به ویژه مؤمنان نظر دارد؛ تحولی که زندگی فرد را با زندگی جامعه ایمانی، گره عاطفی می‌زند. آنها همانند یک پیکرنده و ناراحتی دیگری را ناراحتی خود دانسته، تمام توان خود را در رفع آن به کار می‌گیرند (اهوازی، ۱۴۰۴ / ۳۹ : ۱۴۰۴) و زمینه شادکامی یکدیگر را فراهم می‌سازند.

۱۱. عفو و بخشش

آدمی به صورت طبیعی دوست دارد از لغزش دیگران بگزند و عقل عملی بالارزش بودن عفو را به خوبی می‌فهمد. بر اساس آیات قرآن، بخشش دیگران از ویژگی‌های مؤمنان متفقی است. (آل عمران / ۱۳۴) تأکید عقل و دین بر پرورش این گرایش اخلاقی از آن جهت است که در بهبود روابط بین فردی آدمیان نقش مهمی را ایفا می‌کند. عفو، رویارویی منطقی با تألم ناشی از جراثت روحی و بازسازی احساس‌ها و باورهای شخصی است. (دیویس، ۱۳۸۸ : ۷۵) بیشترین سفارش اهل‌بیت^۴ در سبک زندگی، چشم‌پوشی افراد از لغزش‌ها، کج‌خلقی‌ها و اشتباهات یکدیگر است. نبی مكرم اسلام^۵ می‌فرمایند: «بر شما باد که گذشت داشته باشید؛ زیرا موجب عزت بنده است.»^۶ (کلینی، ۱۳۴۴ / ۲ : ۱۰۸)

اهمیت و کارآیی این رویکرد تا آنجا است که خداوند به رسول خود دستور می‌دهد: «ای رسول ما، شیوه عفو را پیشه کن و به نیکوکاری امر نما و از مردمان نادان روگردان باش.» (اعراف / ۱۹۹) همچنین امام علی^۷ می‌فرمایند: «گذشت، زینت فضائل اخلاقی است.»^۸ (آمدی، ۱۳۷۳ / ۱ : ۱۴۰) بنابراین وقتی

۱. أَلَا إِنَّ أُولَيَاءَ اللَّهِ لَا خُوفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.

۲. عَلَيْكُمْ بِالْعَفْوِ فَإِنَّ الْعَفْوَ لَا يَبْرِدُ الْأَعْبُدَ إِلَّا عِزَّاً فَتَعَافَوْا يُعِزِّمُ اللَّهُ.

۳. أَعْفُوْ تاجُ المَكَارِمِ.

مؤمنان به این فضیلت نائل آیند و بر عطفت، مهربانی و بخشایش‌گر بودن اتفاق نظر داشته باشند، می‌توانند گامی بزرگ در زمینه‌سازی و پرورش صله رحم بردارند.

۱۲. مسئولیت‌پذیری اجتماعی

مسئولیت‌پذیری اجتماعی از جنبه‌های فطری آدمی است که به صورت گرایش و توانمندی در هر فردی وجود دارد. به فلیت رساندن این توانمندی و عملیاتی ساختن این گرایش در همه مراحل زندگی و در چگونگی تعاملات ارحام با یکدیگر می‌تواند زمینه‌ساز تحولات تربیتی و ظهور توانمندی‌های جدید افراد باشد. (شریفی، ۱۳۹۱: ۲۰۱) مسئولیت‌پذیری اجتماعی، نوعی احساس التزام به عمل یا واکنش فردی در موقعیت‌های گوناگون به دلیل تقيید به دیگران است که نتیجه آن نوعی احساس تعهد و پایبندی به دیگران و تعییت از قواعد و معیارهای اجتماعی و درک قواعد گروهی خواهد بود. که این در ذهن و رفتار فرد شکل می‌گیرد. (سبحانی نژاد و آبنیکی، ۱۳۹۱: ۶۲) آثار این امر را می‌توان در زندگی انسان‌ها و در ابعاد مختلف فکری، اجتماعی، مذهبی، هنری و اخلاقی آنها مشاهده کرد. (ایزدی و دیگران، ۱۳۸۵: ۶۴) بنابراین با پرورش مسئولیت‌پذیری، افراد نسبت به اقوام و همه کسانی که اسلام آنها را ارحام دانسته است، احساس مسئولیت می‌کنند و درد و گرفتاری‌های آنان را مسئله خود می‌دانند و در حل و رفع آن می‌کوشند.

۱۳. تمایل به مالکیت

تمایل به داشتن مال و دارایی و تصاحب آن از امیال فطری انسان است که در وجود هر انسانی به صورت استعداد نهفته شده است. از نظر اسلام، مالکیت خصوصی محترم است. (ذاریات / ۱۹؛ نسا / ۱۰، ۴ و ۳۹؛ بقره / ۲۷۹) همچنین در منابع فقهی و در مباحث قرض، ارث، انفاق، صدقات، مهر، غصب، وصیت، عتق، دیه و ربا بر آن تأکید شده و برای متتجاوز به حریم مالکیت، مجازات تعیین گردیده است. (مائده / ۳۶؛ البته مالکیت خصوصی در طول مالکیت خدا و هماهنگ با مالکیت عموم مردم، محترم است. (حکیمی و دیگران، ۱۴۱۰: ۵ / ۲۷۱)

رابطه پرورش مبانی صله رحم و تأثیر آن در سبک زندگی اسلامی

مجموعه توانمندی‌ها، امیال و ویژگی‌های ذکرشده، زمینه‌ساز انجام صله رحم به صورت مؤثر در سبک زندگی اسلامی می‌باشند و آن مبانی به صورت حلقه‌های زنجیری مرتبط با هم ویژگی‌های روانی، عاطفی، اجتماعی، اقتصادی، معنوی و دینی را فراهم می‌سازند. بنابراین باید مجموعه این مبانی در افراد تقویت شود تا به بروز تمام آثار بینجامد. در روایات ما به همبستگی این توانمندی‌های فطری، با عمل به

وظایف ارحام در ارتباطهای خود با یکدیگر توجه شده است و ارحام را موظف ساخته تا همه خواسته‌های انسانی را در روابط با یکدیگر رعایت کنند تا آثار ارزشمند صله رحم در بعد روانی، اخلاقی، معنوی، اجتماعی، عاطفی و اقتصادی در زندگی آنها متبلور گردد. در ادامه، رابطه آن مبانی با این ابعاد تبیین می‌گردد.

۱. روانی - عاطفی

با پرورش مبانی مربوط با بُعد روانی عاطفی همچون محبت، انس و الفت، آرامش طلبی، خودارزشمندی و دیگر ارزشمندی و تمایل به شادکامی، سبک زندگی به گونه‌ای خواهد شد که نه تنها از بروز مشکلات روانی عاطفی ارحام پیشگیری می‌شود، موجب ارتقای سلامت روانی افراد، ارحام و جامعه می‌گردد. در ادامه به چهار تأثیر مهم پرورش این دسته از مبانی بر روند صله رحم و سبک زندگی ارحام با یکدیگر اشاره می‌شود.

یک. افزایش دل‌بستگی و محبت

یکی از نیازهای روانی آدمی نیاز به محبت است که انسان در هر دوره از زندگی و تحول و رشد به آن نیازمند است. این نیاز به وسیله پدر و مادر و سپس به وسیله برادر و خواهر، خویشان و بستگان، همسالان، همسر و فرزندان و تمام افرادی که با فرد در ارتباط هستند، تأمین می‌شود. روابط فامیلی و معاشرت با خویشاوندان، بستر مناسبی برای برقراری تعاملات عاطفی و اظهار علاقه و محبت به یکدیگر است و می‌تواند نقش بسزایی در تأمین این نیازها ایفا کند. (احمدی، ۱۳۸۰: ۳۳ - ۳۲) خداوند حکمت و رمز و راز صله رحم را در ایجاد تعاطف و مهر ورزیدن خویشان به همدیگر تشریح فرموده است:

من خدای بخشندۀ و مهربانم و رحم را که یک فضل و فضیلتی است، من خودم به‌اقتضای
رحمت خویش آفریدم تا انسان‌ها بدین وسیله به یکدیگر مهر و عطوفت ورزند و در قیامت
نیز در نزد من حجت قاطعی داشته باشند.^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۷ / باب ۲ / ح ۷)

هر کس در پرتو روابط با خویشاوندان، هم نیاز به محبت ارحام را ارضامی کند و هم با عکس العمل
طرف مقابل، زمینه تأمین و ارضای نیاز به محبت خود را فراهم می‌نماید.

دو. تأمین سلامت روانی

در تفکر دینی، نقش صله رحم به گونه‌ای است که انجام آن سبب ساماندهی و ایجاد سلامت و در طریق

---

۱. ... فَإِنِّي أَنَا اللَّهُ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ وَالرَّحْمَنُ أَنَا خَلَقْتُهُمْ فَضْلًا مِنْ رَحْمَتِي لِتَعْبُدُوهُمْ وَلَهُمْ عِنْدِي سُلْطَانٌ فِي مَعَادِ الْآخِرَةِ ... .

صحیح قرار گرفتن تمام امور می‌شود؛ امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «...تباروا و تواصلوا ... و تعطون العافية في جميع اموركم.» (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۷۵) همچنین در روایتی دیگر، ارتباط خویشاوندی سبب آرامش و تسکین خاطر افراد معرفی شده است «هرگاه کسی از رحم خود عصبانی شد و بر او غضب کرد، پس باید به سوی او روانه شود و با او تماس برقرار کند؛ به درستی که دو رحم در تماس با یکدیگر به آرامش و سکون می‌رسند.»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۰ / ۲۶۴) بنابراین باید با ایجاد ارتباط سالم فامیلی و پاییندی به رعایت ضوابط انسانی - عاطفی در تأمین سلامت روانی - عاطفی خود و ارحام تلاش کرد.

سه. احترام به همدیگر

احترام به دیگران، هنجار عاطفی - اخلاقی است که با مسئله کرامت انسانی ارتباط تنگاتنگی دارد؛ به این معنا که عدم رعایت این هنجار به معنای هتك حرمت انسانی و زیرپا گذاشتن کرامت انسانی است. در حقیقت کرامت انسانی این اقتضا را دارد تا هر شخصی با دیگری چنان رفتار کند که انسانیت، آن را... می‌طلبد. (اسماعیلی بزدی، ۱۳۸۵: ۲۵۹) منشأ لزوم احترام به انسان، انتساب او به خدا است؛ زیرا انسان تنها موجودی است که روح خدایی خاصی دارد و این امکان را به وی بخشیده است تا از همه اسمای خدا بهره‌مند گردد و به همین سبب، خلافت الهی را به عهده گیرد. خداوند با توجه به کرامت فطری انسان ها می‌خواهد آنان حرمت خویش را نگه دارند و در گفتار و رفتار خویش آداب و احترام حفظ را بنمایند. قرآن می‌فرماید احترام گذاشتن به دیگری، پیش از آنکه سودش به طرف مقابل برسد، به خود فرد می‌رسد. بی‌گمان کسی که به دیگری احترام می‌گذارد، شخصیت و شاکله وجودی خود را نشان می‌دهد که دارای کمال سلامت است. از سوی دیگر، منفعت و سود آن به خود فرد بازمی‌گردد و موجب می‌شود دیگران بهسوی وی بیشتر گرایش پیدا کنند و در کارها و مشکلات از او دستگیری نمایند. (حج / ۳۰)

چهار. برخورد شادمانه

برخورد شادمانه از تمايل فطری به شادکامی نشئت می‌گيرد. در آموزه‌های اسلام، تنها به شادی فرد توجه نشده؛ بلکه به شاد کردن دیگران و نشاط‌آفرینی در اجتماع نیز به عنوان یک ارزش اخلاقی نگریسته شده است. حتی گاه به شادی و نشاط جمعی بیشتر سفارش شده است. شاید از آن‌رو که در پرتو شادی و نشاط جامعه، شادی‌های فردی نیز تأمین می‌شود. (خبرایی، ۱۳۹۰: ۴۵) رسول خدا علیه السلام فرمود: «مؤمن، شوخ و زنده‌دل است و منافق، سخت و غضبناک» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۷ / ۱۵۴) و «همانا من شوخي می‌کنم و اهل مزاح هستم؛ اما حرف باطل و بیهوده نمی‌گوییم.» (همان: ۱۶ / ۲۹۸)

۱. ایا رجل غضب علی ذی رحمه فلیقم الیه، و لیدنْ منه و لیمسه فان الرحم اذا مسَّت الرحم سکت.

در تشویق مردم به اقدامات شادی آفرین برای روحیه ارحام در روابط با یکدیگر، مزاح و شوخی دین باوران و خداجویان «عبدات» و خنده آنان «تبسیح الہی» بیان گردیده و برای کسی که مسلمانی را شادمان سازد، پاداشی چشمگیر عنوان شده است. (همان: ۲ / ۱۵۹) همچنین «خرستنسازی صالحان» یا «ادخال سرور در قلوب مؤمنان» محبوب‌ترین اعمال نزد خداوند دانسته شده است (کلینی، ۱۳۴۴ / ۲ / ۱۹۱) یا همگان به شتاب در ایجاد سرور و شادمانی دنیا و آخرت در خویش و دیگران دعوت شده‌اند.^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳ / ۱۶: ۴۵۸) روابط با ارحام باید شادی آفرین باشد و در دید و بازدیدها، کسی به خود اجازه ندهد جز آنچه ارحام را شادمان می‌سازد، بروز یابد.

۲. روانی اجتماعی

برخی اعمال بنیادی مانند نوع دوستی، مثبت‌نگری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، باید در سطح ارحام و جامعه اسلامی پرورش یابند و به سبک زندگی درآیند تا بدین‌وسیله جامعه ارحام از ناهنجاری‌های اجتماعی مصون بمانند و در صورت ابتلا، جهت رفع آنها تلاش نمایند. در ادامه به برخی از این آثار اشاره می‌گردد:

یک. تقویت گرایش اجتماعی

در اثر ارتباط با افراد، اعضای خانواده، اقوام و گروه‌های مختلف، هویت اجتماعی فرد شکل می‌گیرد و طرز برخورد وی با دیگران، رعایت حقوق آنها، تحمل افکار و عقاید مختلف، دفاع از خود، ارزش‌ها، ارحام و دیگر افراد در او سامان می‌گیرد. او اعتماد به نفس پیدا می‌کند و علاوه بر اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی خویشن را استوار می‌سازد و به تدریج ناهنجاری‌های اجتماعی که بلای اجتماع است، دفع می‌شود و رابطه محبت‌گونه میان اعضای خانواده مستحکم می‌گردد. حضرت باقر علیه السلام فرماید: «صله ارحام اعمال را پاکیزه، بدی‌ها و بلاهای اجتماعی را دفع می‌کند و دوستی‌ها میان آنها تقویت می‌شود.»^۲ افراد در پیوندهای خانوادگی، فamilی و معاشرت با یکدیگر باید به‌گونه‌ای باشند که از آزار دیدن، احساس طردشدن و عدم تعلق به اقوام جلوگیری نمایند. امام صادق علیه السلام فرماید: «صل رحم و افضل ما یوصل به الرحم کفَّ الاذى عنها ...» (مجلسی، ۱۴۰۳ / ۷۱: ۱۱۷) افراد در پرتو ارتباط‌های خانوادگی و شناخت هویت جمعی و گروهی و تکیه بر توأم‌نمدی‌های خویش و گروه فamilی کمتر دچار خودبیگانگی می‌شوند (بناهی، ۱۳۸۸: ۲۸) و در آنها اطمینانی پیدید می‌آید که نه تنها کسی از اقوام و نزدیکان مورد تنفر و خصومت دیگری نیست، که جمع شدن‌ها، محبت‌ها، دل‌بستگی‌ها و همکاری‌ها در همگان تقویت

۱. عَجَلُوا إِلَى سَرُورِ الدُّنْيَا وَالْعُقُبِ.

۲. صِلَةُ الْأَرْحَامِ تُرْكِيُّ الأَعْمَالِ، ... وَتَدَفَّعُ الْأَبْلُوِيُّ ... وَتَحَبَّبُ فِي أَهْلِ بَيْتِهِ.

می‌شود. قرآن دستور می‌دهد افراد با هم رابطه اجتماعی بر محور تقوا برقرار کنند تا همگان به فلاح و رستگاری برسند و سعادتمند گردند. (آل عمران^۱ / ۲۰۰)

صله ارحام باید به گونه‌ای باشد که نه تنها افراد از خصوصت، خشمگینی‌ها و ناراحتی‌ها – که منشأ گناهان اجتماعی و تعدی به حقوق دیگران است – مصون بمانند، به یکدیگر نیکی کنند و رابطه حسن و محبت گونه بین آنها پدید آید. امام صادق^۲ می‌فرماید: «صله ارحام و نیکی به اقوام، آدمی را از گناه حفظ می‌نماید، پس صله رحم کنید و به برادران نیکی نمایید؛ گرچه به خوب سلام کردن و خوب جواب سلام دادن باشد.»^۳ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۱۱)

دو. تسهیل فرایند جامعه‌پذیری

جامعه‌پذیری به معنای سازگاری فرد با جامعه و محیط فرهنگی خویش است. پدر و مادر و محیط کوچک خانواده، اقوام، گروه همسالان و دیگر افراد جامعه همه در رشد اجتماعی فرد تأثیرگذارند و از آنجا که روان‌شناسان اساس اجتماعی شدن فرد را همانندسازی می‌دانند، هرچه روابط خانوادگی، ارحام و گروه‌های اجتماعی بیشتر شود، فرایند جامعه‌پذیری بهتر شکل خواهد گرفت. در روابط صله رحم، خویشاوندان باید در پرتو ارتباطات خود با یکدیگر کوشش کنند بهخوبی و شایستگی عمل نمایند و با ایجاد فضای صمیمی و گرم بین خود و احترام متقابل به یکدیگر و از طریق همانندسازی، الگو و سرمشق مناسبی برای کودکان، نوجوانان و جوانان باشند. ارحام باید در روابط خود با یکدیگر با مشاهده اعمال و رفتارهای گروه‌های فamilی و تجزیه و تحلیل آنها، نگرش‌ها و ارزش‌های خویش را سامان دهند و به یادگیری رفتارها و الگوهای رفتاری بپردازند و چگونگی کنش اجتماعی، آداب و رسوم برخورد با دیگران، خوش‌رفتاری و خلق و خوی پسندیده را فرا گیرند و در عمل به کودکان و نوجوانان خویش یاد دهند. امام صادق^۲ بر صله رحم و روابط خانوادگی و فamilی به صورتی که سبب نیکوشدن خلق و خوی افراد شود، تأکید می‌کند و می‌فرماید: «صلة الارحام تحسن الخلق» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۱۴) معاشرت خوب با ارحام موجب می‌شود خلق و خوی افراد نیکو شود.

نکته قابل توجه دیگر، هماهنگی و همبستگی رشد اجتماعی با رشد دیگر ابعاد انسان است. رشد مطلوب انسان تحولاتی است که در تمام جنبه‌های شناختی، روانی، حرکتی، عاطفی و اجتماعی صورت می‌گیرد. این ابعاد کاملاً با همدیگر پیوستگی و همبستگی دارند و بین آنها تعامل مداوم

۱. و رابطوا و انتوا اللہ لعلکم تقلحون.

۲. إِنَّ صِلَةَ الرَّحْمَمْ وَالْبَرِّ ... يَعْصِمُ مِنَ الذُّنُوبِ، فَصَلُّوا أَرَحَامَكُمْ، وَبُرُّوا بِإِخْوَانِكُمْ، وَكُوْنُ مُجْسِنٍ السَّلَامْ وَرَدَ الْجَوَابْ.

وجود دارد. (شعاری نژاد، ۱۳۸۸: ۵۲۵) رشد اجتماعی انسان موجب پرورش رشد شخصیتی و اخلاقی او می‌شود و محیط‌های گرم و صمیمانه خویشاوندان در روابط صله ارحام، نقش بسزایی در آن دارد.

سه. جلب حمایت خویشان

جلب حمایت خویشان و ایجاد زمینه جهت بهره‌گیری از سرمایه‌های وجودی ایشان از نتایجی است که در پرورش ویژگی‌های فطری مرتبط با صله رحم بروز می‌کنند. زمینه‌سازی این امر از طریق علم و آگاهی به وظایف و مسئولیت‌های خویش در قبال دیگران، بذل توجه به حقوق خویشان و انتظارات موردنظر در این خصوص، احساس تعهد به ادای این حقوق در حد امکان به عنوان یک تکلیف دینی، اعتقاد به سودمندی معنوی و ارزشی تعاملات خویشاوندی در کنار ابوه تعاملات اجتماعی، برخورداری از انگیزه‌های لازم جهت احیا و تقویت پیوندهای خویشاوندی و تلاش هدفمند در جهت اجابت انتظارات صورت می‌گیرد. اینها به عنوان عمدترين بنیادها و زیرساخت‌هایی عمل می‌کنند که عینیت صله رحم را ممکن می‌سازد و در هر جامعه، بسته به میزان حضور و شدت و ضعف متغیرهای فوق در نظام بینش‌ها و ارزش‌های فرد و جامعه می‌توان تحقق پدیده‌های رفتاری مناسب را انتظار داشت. (صفورایی پاییزی، ۱۳۸۸: ۱۵۹) امام علی^۱ با سفارش به گرامی داشت خویشاوندان و تشییه آنها به بال‌های پرواز آدمی فرموده است: «خویشانت را گرامی بدار، زیرا آنان بالی هستند که به‌وسیله آن پرواز می‌کنی و ریشه‌ای هستند که به‌سوی آنان می‌روی و دستی هستند که با آن قدرت پیدا می‌کنی». ^۱(نهج‌البلاغه، نامه ۳۱) وصول به این مهم با شبکه‌های خویشاوندی موجود در یک جامعه میسر است. (حسینی‌نیا، ۱۳۸۵: ۴۱) از این‌رو جلب حمایت خویشان و توسعه موقعیت عاطفی - اجتماعی فرد در میان بستگان به عنوان یکی از آثار ناشی از ارائه خدمات، تلاش مثبتی در جهت تأمین مصالح مادی و معنوی و همسویی با اهداف و غایبات موردنظر بستگان - از جمله عینی‌ترین و عادی‌ترین آثار - و نیز طبیعی‌ترین واکنشی است که تحقق آن از همه ارحام در تعاملات صمیمانه جمعی انتظار می‌رود.

۳. معنوی - دینی

از مبانی مذکور در بخش قبلی، تمایل به احسان، کرامت، معنویت و فضیلت‌دوستی و عفو و بخشش را می‌توان از جمله مبانی مرتبط با بعد معنوی - دینی دانست. این مبانی اگر در سطح جامعه ارحام پرورش یابند و به سبک زندگی تبدیل شوند، آثار فراوانی درپی خواهند داشت که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌گردد:

۱. امام علی^۱: «أَكْرَمُ عَشِيرَتِكَ إِنْهُمْ جَنَاحُكَ الَّذِي بِهِ تَطْيِيرُ وَ أَصْلُكَ الَّذِي إِلَيْهِ تَصْيِيرُ، وَ يَدُكَ الَّتِي بِهَا تَصْوُلُ.»

یک. تقویت دین

صله رحم به خودی خود یک عمل عبادی است و التزام عملی به رعایت آن - در صورتی که با انگیزه اجابت یک تکلیف دینی توأم باشد - گامی اساسی برای تقویت دین در بعد ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی بهشمار می‌آید و ثانیاً نقش مهمی در ایجاد زمینه‌های لازم جهت طرح برخی ایدئال‌های حقوقی و اخلاقی دین ایفا می‌کند که اجرای درست آن، گامی دیگر در تقویت بنیان‌های اعتقادی فرد، ارضای تمایلات معنوی و شکوفایی قابلیت‌های خیرخواهانه و تعالی‌جویانه او به حساب می‌آید. به‌طور قطع، رواج این سنت در چارچوب مجموعه‌ای از اخلاقیات اجتماعی موردنظر دین و عمل به آن در گستره وسیع، آثار و پیامدهای درخور توجهی در نظام اجتماعی خواهد داشت. ازین‌رو صله رحم به عنوان یک وظیفه دینی با توجه به نقش و تأثیر آن در تثبیت و تقویت پیوندهای اجتماعی ازجمله سیاست‌های محوری و راهبردی اساسی اسلام در پی‌ریزی یک جامعه مطلوب با هدف پاسخ‌گویی مناسب به نیازها و اقتضایات جدایی‌ناپذیر حیات اجتماعی از یکسو و ایجاد زمینه جهت اجرا و انتشار سایر احکام و ارزش‌های موردنظر آن در قلمرو جامعه انسانی از سوی دیگر بهشمار می‌آید. (پیشاہنگ، ۱۳۷۹: ۸۶) ازین‌رو در برخی روایات، تقویت دین و تقرب به حق تعالی ازجمله آثار صله رحم دانسته شده است. امام علی^{علیه السلام} می‌فرمایند: «ای بندگان خدا با اقامه نماز در وقت آن ... و صله رحم، ... پایه‌های دین خود را محکم کنید.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۴ / ۲۹۴) در حقیقت امام^{علیه السلام} اهتمام به صله ارحم را به عنوان یکی از اعمال اجتماعی و به علت ثمرات ارزشی آن، در کنار اعمال عبادی دیگر، مایه رشد دین‌داری و تقرب به حق تعالی معرفی فرموده است.

دو. برخورداری از رحمت الهی

صله رحم به عنوان یک عمل صالح علاوه بر آثار عینی، زمینه‌ساز عروج و صعود عامل خویش و برخورداری از رحمت‌های مادی و معنوی خداوند خواهد بود. بدون شک، ابراز وفاداری بی‌شائبه به رعایت تعلقات خویشاوندی، حرمت نهادن به حقوق و تکالیف متقابل، عینیت دادن باورها در چارچوب فعالیت‌های همسو با هدف تأمین اقتضایات موردنظر و تلاش همه‌جانبه برای تحکیم و تقویت این پیوندها، در عین اینکه خود از بازترین مصادیق عمل امر به معروف و انتشار یکی از ارزش‌های متعالی موردنیاز در نظام روابط اجتماعی انسان‌ها به حساب می‌آید و نقش درخور توجهی در تثبیت پیوندهای رایج در شبکه‌های خویشاوندی و در مقیاس وسیع‌تر در تقویت و تشدید همبستگی‌ها و تعلقات اجتماعی عام ایفا می‌کند، (کاویانی و موسوی، ۱۳۹۲: ۲۶۸) باعث جذب فیوضات الهی نیز می‌شود. پیامبر اکرم^{علیه السلام} خویشاوندی را پرتویی از رحمت حق می‌داند و می‌فرماید: «رحم، پرتو و نشانه‌ای از

رحمت خداوند است.»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۹۶) ترتیب این سخن آثار با توجه به ارزش و اعتبار فوق العاده آنها در نظام هستی خصوصاً در منظر مؤمنان عارف و طالبان و تشنگان سعادت، بیش از هر چیز معرف اهمیت پرورش و تقویت مبانی صله رحم به عنوان یکی از منابع تراویش این محصول مصدا است. یکی از مصادیق برخورداری از رحمت الهی - بعنوان یکی از آثار صله رحم - آسان شدن حسابرسی و محاسبه سیئات و زشتی‌ها در روز قیامت و استحقاق بهره‌گیری از عفو و رحمت خداوند به‌طور مستقیم یا از طریق شفاعت و وساطت بندگان صالح است. (کلینی، ۱۳۴۴: ۲ / ۱۵۰) پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «نیکی به پدر و مادر و صله رحم، حسابرسی روز قیامت را آسان می‌گرداند.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۵ / ۷۱)

فهم این رابطه براساس اعتقاد به حسن و قبح ذاتی افعال، اراده و اختیار فاعل انسانی، نقش و تأثیر وضعی آنها در زندگی دنیوی و اخروی انسان‌ها، کاملاً روشن است.

از این‌رو مناسب‌ترین معیار جهت ارزیابی اعمال و درک ارزش و اعتبار آنها، تبیین گستره شعاع عینی آثار و تحلیل نقش مثبت و منفی آنها در زندگی این سرا و بازتاب عینی و مستقیم آنها در سرای دیگر در قالب ورود به بهشت و جهنم و نیز وصول به درجات خاصی از هر یک می‌باشد. آسان شدن حساب در قیامت نیز به عنوان یکی از پیامدهای اخروی مهم ناشی از صله رحم، بیش از هر چیز، معرف جایگاه بلند و نقش تعیین‌کننده و محوری این عمل عبادی در تأمین برخی از غایات و تمییز همیشه مطلوب مؤمنان می‌باشد. توجه به این آثار توأم با برآورد ارزش و اعتبار آن و نیز نقش ایجابی و تقویت‌کننده و تکمیلی آن در سودمندی سایر اعمال، ضامن اجرای مطمئنی برای تحریک و تشویق همگان به تقویت این عمل خواهد بود.

سه. ایجاد روح سخا

پرورش توانمندی‌های فطری مرتبط با صله رحم موجب ایجاد روح سخا و اتصاف به خلق و خوی کریمانه خواهد شد؛ زیرا برقراری ارتباط منسجم و تعهدمندانه با شبکه خویشاوندی، ایفای حقوق و وظایف متقابل، ادای پاسخ مناسب به خواستها و انتظارات متنوع به‌اعتراضی نوع و درجه وابستگی و جایگاه فرد در حوزه تعاملات خویشاوندی و ظرفیت‌های اخلاقی و اجتماعی و اقتصادی، میزان احساس تعهد و وظیفه‌شناسی فرد از یکسو و تقویت زیرساختمانی و زمینه‌های فرهنگی و اعتقادی و اخلاقی و اجتماعی موردنیاز جهت ایفای وظایف و ابراز تعهدات مورد نظر در تعلقات خویشاوندی، حاکمیت روح همکاری و مساعدت بر شبکه اقوام، فقدان یا ضعف عوامل مزاحم و اخلال‌گر در همبستگی اعضای شبکه، رواج و رونق چرخه مبادلات تنگاتنگ و پیوسته متناسب با موقعیت‌ها و انتظارات از سوی دیگر، همه از رشد و پرورش ویژگی‌هایی چون کرامت، تمایل به

۱. أَلْرَحْمُ شِجْنَةُ مِنَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ.

معنویت و فضیلت دوستی، احسان، عفو و بخشش و مثبت‌نگری سرچشم می‌گیرد. (غباری بناب و دیگران، ۱۳۸۶: ۸۸) شکوفایی این تمایلات فطری، دیگرگایی و ارتباط عطا‌فانه با ارحام را در افاد تقویت می‌کند و موجب اتصاف به احسان و سوق یافتن به عمل و عینیت دادن به آن در قالب‌های رفتاری متناسب می‌شود. تجلی مستمر یک میل - خصوصاً هنگامی که در پرتو شعور و آگاهی و درک اهمیت آن در فهرست ارزش‌ها و آرمان‌های سرشتی قلمداد شود - در مقام فعل و عمل و متقابلاً انکاس جلوه‌های عینی و آثار ناشی از آن بر منبع صدور و خاستگاه ذهنی - روانی این تراووش‌ها و نیز جلب رضایت فرد و احساس آرامش خاطر وی در پرتو ارضای تمایلات روانی، در گذر زمان به ترابط وثیق میان این دو مقوله - (شکوفایی) کشش و تمایل درونی در پرتو عمل و متقابلاً اشتیاق وافر به ارتکاب فعل و دست یازیدن به عمل در سطوح کمی و کیفی متناسب) به عنوان مناسب‌ترین بستر ارضای یک میل متهی خواهد شد. امام صادق^ع با اشاره به این بستر سازی روانی می‌فرماید: «صله رحم، خلق را نیکو و دست را سخاوت‌مند می‌سازد.»^۱ (کلینی، ۱۳۴۴: ۲/ ۱۵۱)

شهید دستغیب نیز در توصیف این اثر با استناد به روایت فوق می‌نویسد: زیرا با انجام این تکالیف مهم الهی، افراد ناچارند در معاشرت ارحم، رعایت حسن سلوک را بنمایند. آنها پس از تمرین و ممارست دارای ملکه حسن خلق می‌شوند و همچنین به برکت صله رحم و تکرار آن دارای ملکه سخا و جود می‌گردند و از مرض مهلك بخل نجات پیدا می‌کنند و نیز نفوشان از مرض کینه و حسد پاک گردیده، از بلای دشمنی با خلق راحت می‌شوند؛ چون به سبب صله رحم محظوظ نزدیکان، بلکه سایر خلق شده، از شر آنها در امان خواهد بود. (دستغیب، ۱۳۸۹: ۱/ ۱۳۹)

۴. اقتصادی

از مبانی مذکور در بخش اول مقاله، تمایل به مالکیت را می‌توان از جمله مبانی مرتبط با بعد اقتصادی دانست. اسلام تأکید می‌کند که هر فردی موظف است تمایل طبیعی به مالکیت را با کار و تلاش و جذب مال به فعالیت برساند. البته نه اینکه فقط خود بهره‌مند شود؛ بلکه با در اختیار قرار دادن دستاوردهای کار خود و مالکیت خویش در رفع فقر، افزایش ثروت ملی و احیای زمینی، رشد صنعت و توسعه اقتصادی جامعه کوشش کند و زندگی اخروی خویش را آباد سازد. در ادامه به سه مورد از این آثار اشاره می‌گردد:

یک. رفع فقر

برقراری رابطه با خویشان و ادای تمهادات متقابل سبب می‌شود تا خویشان به هنگام نیاز، به یاری یکدیگر

۱. صِلَةُ الْأَرْحَامِ مُحَسِّنُ الْخُلُقِ وَ تُسَمِّحُ الْكَفَ.

بشتاًبند و با کمک و سرمایه‌گذاری برای افراد فقیر و تأمین نیازهای آنان، فقر را از میان ارحام بردارند. این فقرزادایی باید به عنوان یک وظیفه مورد توجه مؤمنان باشد. امام باقی^{علیه السلام} می‌فرماید: «باید توامندان شما به ضعیفان کمک کنند و اغنية با فقرا رابطه عاطفی برقرار سازند.»^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۱ / ۱۲۵) فراهم آوردن خواسته‌های مشروع فقراء، از مصاديق بارز قضای حاجت مؤمن است که برتر از ده حج و مانند آن پیش خدا ارزش دارد. (همان: ۲۸۵) همچنین صله رحم به عنوان یکی از بسترهاي مناسب برای فقرزادایی از ارحام در آموزه‌های دینی بر آن تأکید شده است. امام سجاد^{علیه السلام} از رسول اکرم^{علیه السلام} نقل می‌کند که فرمود: «اگر صله رحم ناشی از پرورش تمایلات فطری باشد و با شرایطش انجام شود، عمر را زیاد می‌کند و فقر و پریشانی را از میان می‌برد.»^۲ (همان: ۸۸)

آیت‌الله جوادی آملی در تبیین ارتباط میان صله رحم با رفع فقر می‌نویسد: همبستگی و پیوند مستحکم میان خویشاوندان و تمهدمندی اعضا به رعایت حقوق و وظایف متقابل و نیز مساعدت همگانی در جهت تأمین حوائج و رفع مشکلات و گرفتاری‌های اعضا موجب می‌شود تا فقر و مشکلات غیر اختیاری برخی از عناصر شبکه، تا حد امکان در پرتو عنایات جمعی مرتفع گردد. توصیه به ترجیح ارحام فقیر به هنگام اعطای صدقات واجب و مستحب و تقديم آنان بر دیگران و نیز ترتیب پاداش بیشتر بر این سخن عبادات اجتماعی، خود اقدامی دیگر در جهت تثبیت و تحکیم پیوندهای طبیعی میان شبکه خویشاوندان می‌باشد.

بدیهی است این سیاست محرومیت‌زدایی در سطح شبکه خویشاوندی، هنگامی که به صورت یک عادت فرهنگی در گستره وسیع جامعه و در میان همه شبکه‌ها اجرا گردد، آثار و برکات ارزشمندی همچون رفع فقر از عناصر محرومی که به هر دلیل نتوانسته‌اند آن‌گونه که باید به تأمین نیازهای خویش اقدام کنند، درپی خواهد داشت. (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۲۱۲)

دو. افزایش ثروت

توجه به اقربا، ایفای درست تعهدات متقابل، کمک فکری و تلاش جهت تأمین نیازهای خویشان می‌تواند به رشد افکار اقتصادی ارحام و افزایش مال و ثروت در میان آنان و جامعه بینجامد. امام جواد^{علیه السلام} می‌فرماید: «صله رحم و نیکی به همسایگان، مال و ثروت را زیاد می‌کند.» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۶ / باب ۳ / ح ۱۶) همچنین امام صادق^{علیه السلام} می‌گوید به پیامبر^{علیه السلام} عرض شد فلان خانواده که از فجائرنده به یکدیگر خوب می‌رسند و در حق یکدیگر صله می‌کنند و از احسان و نیکویی در حق هم دریغ نمی‌کنند. ایشان فرمود:

-
۱. لیعن قویکم ضعیفکم و لیعطف غنیکم علی فقیرکم ...
  ۲. صِلَةُ الرَّاحِمِ تَرِيدُ فِي الْعُمُرِ وَ تَنْهِيُ الْفَقْرَ.

«در این صورت، آنان رشد خواهند کرد و ثروت و دارایی آنها افزون خواهد شد؛ مگر آنکه روابط آنها تیره شود که حتماً اوضاع و احوال ایشان آشفته خواهد شد.» (همان: ۷۱ / ۱۲۵)

سه. عمران و آبادی سرزمین

پیوند مشترک میان خویشان و همیاری متقابل ایشان در اقدامات اجتماعی و نیز تبادل افکار در زمینه چگونگی احیای زمین‌های موات و ایجاد آبادانی، یکی از راهبردهای اساسی سبک زندگی اسلامی است که به عمران و آبادی زمین، بلاد و کشور منجر می‌گردد. رسول الله ﷺ می‌فرماید: «صله رحم، سرزمین‌ها را آباد و عمرها را زیاد می‌کند.»^۱ (همان: ۹۶ / ۱۶۱) ثمر بخشی صله رحم، برای همفکری در آبادسازی بلاد، نه تنها برای مؤمنان، که برای عموم مردم سودمند است. شهری که مردمان آن با انجام صله، محبت و دوستی را برای همدیگر به ارمغان می‌آورند و تا جایی که برایشان امکان دارد، مشکلات خویشان را حل می‌کنند و به سخاوتمندی و خوش‌خلقی روی می‌آورند، برای همگان آباد و بانشاط خواهد شد.

نتیجه

در این مقاله ضمن توجه به نقش صله رحم در سبک زندگی اسلامی به بررسی مبانی پرورش صله رحم (کرامت، تمایل به معنویت و فضیلت دوستی، محبت، نوع دوستی، انس و الفت، آرامش طلبی، مثبت‌نگری، تمایل به احسان، خودارزشمندی و دیگر ارزشمندی، تمایل به شادکامی، عفو و بخشش، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و تمایل به مالکیت) پرداخته شد. پرورش این خصایص، زمینه‌های روانی را برای عملیاتی ساختن صله رحم در ابعاد مختلف در زندگی فردی و اجتماعی فراهم می‌سازد. پرورش مبانی صله رحم به صورت پیوسته و زنجیری می‌تواند در شخصیت افراد مؤثر افتد و پیامدهایی را در ابعاد روانی – عاطفی، روانی – اجتماعی، معنوی – دینی و اقتصادی سبک زندگی افراد پدید آورد.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. آمدی، عبدالواحد، ۱۳۷۳، غررالحكم و دررالکلام، شرح محمد تقی خوانساری، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

۱. ... صَلَةُ الرَّحْمِ تَعْمَلُ إِلَيْكُمْ وَتَرْتَدُ إِلَيْكُمْ فِي الْأَعْمَالِ.

۴. آینزبرگ، نانسی، ۱۳۸۴، رفتارهای اجتماعی کودکان، ترجمه بهار ملکی، تهران، فقنوس.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۶۶، علل الشریع، ترجمه هدایت الله مسترحمی، تهران، نشر مصطفوی.
۶. احمدی، محمدرضا، ۱۳۸۰، «نقش صله رحم در بهداشت روانی»، ماهنامه معرفت، شماره ۴۸، ص ۳۷ - ۲۹.
۷. احمدی، محمدرضا، ۱۳۸۵، «مبانی روان‌شناسی ارتباط مؤثر والدین با فرزندان در محیط خانواده»، ماهنامه معرفت، شماره ۱۰۴، ص ۲۵ - ۱۸.
۸. اسماعیلی یزدی، عباس، ۱۳۸۵، فرهنگ تربیت، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران.
۹. اهوازی، حسین بن سعید، ۱۴۰۴ق، المؤمن، قم، انتشارات مدرسه امام مهدی ع.
۱۰. ایزدی، صمد، علی آقامحمدی و مصطفی عزیری، ۱۳۸۵، «بررسی نقش مشارکتی دانش آموزان در اداره امور مدرسه از طریق شورای دانش آموزی با تأکید بر رویکرد مدیریت مبتنی بر مدرسه»، مقالات همایش نوآوری در برنامه‌های درسی دوره ابتدایی، شیراز، انتشارات دانشگاه شیراز، ص ۷۴ - ۴۹.
۱۱. بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین، ۱۴۲۴، شعب الایمان، بیروت، دار الفکر.
۱۲. پسندیده، عباس، ۱۳۹۱، «بررسی و تحلیل شادکامی از منظر قرآن»، فصلنامه مطالعات تفسیری، شماره ۱۰، ص ۶۴ - ۴۵.
۱۳. پناهی، علی‌احمد، ۱۳۸۸، «عوامل نشاط و شادکامی در همسران از منظر دین و روان‌شناسی»، ماهنامه معرفت، شماره ۱۴۷، ص ۳۸ - ۱۵.
۱۴. پیشاهنگ، مژگان، ۱۳۷۹، «رابطه صله رحم با سازگاری اجتماعی نوجوانان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، چاپ نشده.
۱۵. جعفری، محمدتقی، ۱۳۸۷، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، قم، تبیان.
۱۶. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۹، تسبیم، قم، اسراء.
۱۷. ———، ۱۳۹۱، مفاتیح الحیاء، قم، اسراء.
۱۸. حسینی‌نیا، اقبال، ۱۳۸۵، وصال خویشان (چشم‌اندازی به صله رحم در آیات و روایات)، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
۱۹. حکیمی، محمدرضا و محمد حکیمی و علی حکیمی، ۱۴۱۰، الحیاء، تهران، فرهنگ اسلامی.
۲۰. خبازی، مجید، ۱۳۹۰، شادی و رسانه (مبانی، آسیب‌ها و راهکارها)، قم، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.

۲۱. خدایاری فرد، محمد، ۱۳۷۹، «کاربرد مثبت نگری در روان درمانگری با تأکید بر دیدگاه اسلامی»، *فصلنامه روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران*، شماره ۱، ص ۱۶۴ - ۱۴۰.
۲۲. دستغیب، عبدالحسین، ۱۳۸۹، *گناهان کبیره*، تهران، هاتف.
۲۳. دیویس، کنت، ۱۳۸۸، *خانواده، راهنمای مفاهیم و فنون برای متخصص سیاوری*، ترجمه فرشاد بهاری، تهران، ترکیه.
۲۴. سبحانی نژاد، مهدی و زهرا آب‌نیکی، ۱۳۹۱، «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در محتواهای برنامه درسی دوره متوسطه نظری ایران در سال ۱۳۹۰ - ۱۳۸۹»، *فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی*، دوره ۸، شماره ۱، ص ۱۶ - ۵۹.
۲۵. شرف‌الدین، حسین، ۱۳۷۸، *تحلیلی اجتماعی از صله رحم*، قم، بوستان کتاب.
۲۶. شریفی، احمد‌حسین، ۱۳۹۱، *همیشه بهار، اخلاق و سیک زندگی اسلامی*، قم، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
۲۷. شعاعی نژاد، علی‌اکبر، ۱۳۸۸، *روان‌شناسی رشد*، تهران، اطلاعات.
۲۸. صفورایی، محمد‌مهدی، ۱۳۸۸، «صلح رحم و کارآمدی خانواده»، *فصلنامه راه تربیت*، شماره ۹، ص ۱۶۶ - ۱۵۵.
۲۹. طبرسی، حسین بن فضل، ۱۳۸۲، *مکارم الاخلاق*، ترجمه ابراهیم میرباقری، تهران، فراهانی.
۳۰. طبرسی، علی بن حسن، ۱۳۷۹، *مشکاة الانوار فی غرر الاخبار*، ترجمه عبدالله محمدی و مهدی هوشمند، قم، دارالثقلین.
۳۱. غباری بناب، باقر، علی نقی فقیهی و یدالله قاسمی‌پور، ۱۳۸۶، «آثار صله رحم از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی و کاربردهای تربیتی آن»، *دوفصلنامه تربیت اسلامی*، شماره ۵، ص ۱۱۴ - ۸۱.
۳۲. فرمهینی فراهانی، محسن، محمد‌حسن میرزامحمدی و امیر سالاری، ۱۳۸۸، «بررسی تربیت اخلاقی از منظر امام صادق علیه السلام (مبانی، اصول، روش‌های تربیتی)»، *دوماهنامه دانشگاه رفتار*، شماره ۳۹، ص ۷۹ - ۶۲.
۳۳. فرید تنکابنی، مرتضی، ۱۳۷۲، *الحدیث*، قم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳۴. فقیهی، علی نقی، ۱۳۷۹، «شیوه‌های تربیتی و تأثیر آن در آرامش روانی از دیدگاه امام علی علیه السلام»، *کتاب چهارم تربیت اسلامی*، مقالات برگزیده همایش تربیت در سیره و کلام امام علی علیه السلام، ص ۳۲۸ - ۳۱۱.

۳۵. ———، ۱۳۹۲، تربیت جنسی، مبانی، اصول و روش‌ها از منظر قرآن و حدیث، قم، دارالحدیث.
۳۶. فلاح رفیع، علی، ۱۳۹۱، «روش‌شناسی الگو در انتقال ارزش‌ها»، دوفصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره ۲، ص ۵۷ - ۳۳.
۳۷. فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۳۷۱، الفتنامه، تهران، اسوه.
۳۸. فرشی، باقرشیریف، ۱۳۸۲، پژوهشی دقیق در زندگی امام رضا علیه السلام، ترجمه جاسم رسید و محمد صالحی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۳۹. قطی، محمد، ۱۳۸۹، «راہبردهای قرآنی تربیت دینی»، دوفصلنامه اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره ۳، ص ۹۴ - ۷۱.
۴۰. کامران، فریدون، ۱۳۸۴، «نقش عدم همدلی والدین بر بزهکاری نوجوانان»، فصلنامه تخصصی جامعه‌شناسی، شماره ۴، ص ۱۱۶ - ۱۰۵.
۴۱. کاوندی، زینب و محمدمهدی صفورایی، ۱۳۹۱، «اعزت نفس، احترامی به ملکوت خویشتن با نگاهی از دریچه روان‌شناسی و دین»، فصلنامه طهورا (مطالعات زنان و خانواده)، شماره ۱۲۵، ص ۱۹۰ - ۱۶۵.
۴۲. کاویانی، محمد و سمیه سادات موسوی، ۱۳۸۹، «تحلیل روان‌شناختی دیدگاه مولوی در موضوع نوع دوستی»، دوفصلنامه علامه، شماره ۲۶، ص ۱۲۶ - ۹۷.
۴۳. کاویانی، محمد و سمیه سادات موسوی، ۱۳۹۲، سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۴. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۴۴، اصول کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۴۵. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بخار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء.
۴۶. محمدی اشتهرادی، محمد، ۱۳۸۳، حکایت‌های شنیدنی، قم، علامه.
۴۷. محمدی ری‌شهری، محمد، ۱۳۸۱، میزان الحکمة، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دارالحدیث.
۴۸. مصباح، محمدتقی، ۱۳۹۲، «سبک زندگی اسلامی، ضرورت‌ها و کاستی‌ها»، ماهنامه معرفت، شماره ۱۸۵، ص ۱۲ - ۵.
۴۹. مصطفوی، حسن، ۱۳۸۵، التحقیق حول القرآن الکریم، تهران، علامه مصطفوی.
۵۰. مهدوی‌کنی، محمدسعید، ۱۳۸۷، دین و سبک زندگی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.

۵۱. میرزایی رافع، مهری، احمد سلحشوری و حسین مرادی مخلص، ۱۳۹۱، «لزوم تقویت حس زیبایی شناختی از منظر اسلام با تأکید بر دیدگاه امام خمینی (ره)، چکیده مقالات همايش ملی امام خمینی (ره) و تعلیم و تربیت اسلامی، قم، دانشگاه قم.
۵۲. نجفی، حسن، علی مقدمزاده و رضا وفایی، ۱۳۹۲، «برنامه درسی تربیت دینی، چالش‌های کنونی و طرح راهکارهایی برای آینده»، مجموعه مقالات همايش ملی مدرسه فردا، مرکز آموزشی و فرهنگی سما واحد چالوس، ص. ۲۷۳-۲۶۸.